

DEMOKRATIKUS-E A FELHATALMAZÁSELMÉLET?

MEGJEGYZÉSEK KÖRÖSÉNYI ANDRÁS TANULMÁNYÁHOZ

Meszerics Tamás

(adjunktus, Közép-európai Egyetem, Politikatudományi Tanszék)

ÖSSZEFOGLALÓ

A tanulmány vitába száll Körösényi András demokratikus elitizmusról szóló cikkének egyik alapgondolatával, nevezetesen hogy a Schumpeter gondolatmenetére alapozott felhatalmazáselmélet a demokratikus képviselet realizisztikus és ígéretes megfogalmazása lenne. Véleményem szerint a schumpeteri elgondolás alapfeltevései messze nem maguktól értetődőek, problematikus következményekhez vezetnek, lényegesen különböznek a képviseleti demokrácia többi elméletétől és túlfeszítik a demokrácialmélet kereteit. Amellett érvelek, hogy a politika komplexitásának egy bizonyos felfogása összefér a szavazók mérsékelt kompetenciájával, de mégis összeegyeztethető az elszámoltathatóság lehetőségével. A demokrácialméletből nem hagyhatók ki minden következmény nélkül a normatív megfontolások.

KULCSSZAVAK ■ demokrácialmélet ■ felhatalmazás ■ elszámoltathatóság ■ normativitás
■ komplexitás

Hogyan származhatna jó kormányzat a tudatlanok uralmából? – tette fel a kérdést Plátón. Mivé lesz a brit parlament józan bölcsessége, ha a tanulatlan, civilizálatlan és vagyontalan tömegek kénye-kedvének szolgálatjuk ki a képviselőválasztások intézményét – szegezték a kérdést Jeremy Bentham és William Cobbett radikális követőinek az angol mérsékelt liberálisok az 1820-as évek nagy reformvitáiban. Az egyik válaszkísérlet, amelyet több mint kétszáz éve vitatnak, és amit időről időre újrafogalmaz a politikai filozófia, valamint újabban az empirikus politikatudomány, a képviseleti demokrácia elmélete. Alapgondolata, melyet az utilitaristák fogalmaztak meg legtömörebben, megejtően egyszerű: létrehozható olyan intézményi elrendezés, mely a törvényhozás választott képviselőinek érdekeit összhangba hozza választóik érdekeivel, így általános választójog mellett is stabil, önkorrekcióra képes politikai rendszer jöhet létre. Képviseleti eszközökkel megvalósítható a népszuverenitás eszméje. A gondolatot természetesen a születése óta vitatták, és a huszadik század második felének demokratizálási hulláma, esetenként demokráciakultusza sem számolta fel a két évszázad során felgyülemlett kételyek mindegyikét. Végül

is van valami nem magától értetődő a központi gondolatban. Amennyiben az állampolgárok kollektíven képesek érdekeiknek megfelelő, konzisztens döntésekre, úgy miért teszik ezt közvetetten, ha pedig idő, információ vagy képességek hiányában nem képesek erre, akkor miként jöhet létre az érdek-harmónia az uralmat ténylegesen gyakorló képviselőikkel.

Körösényi András legutóbbi tanulmányában (Körösényi, 2007) értelmezi az utóbbi tizenöt-húsz év rendkívül szerteágazó vitáit a képviseleti rendszer természetéről. Széles ívű elméleti rekonstrukciója eredményeként három kategóriába sorolja a „demokratikus elitizmus” néven is ismert képviseleti-demokrácia-elméleteket. A szerző tiszteletet parancsoló méretű szakirodalmi anyag feldolgozása révén jut el a végső következtetéshez. A három elmélet-típus közül a „felhatalmazáselméletet” minősíti leginkább elfogadhatónak, amely – részben Joseph Schumpeter nyomán – minimális elvárásokat támaszt a demokrácia működésével szemben. Az alábbiakban ehhez a tanulmányhoz szeretnék néhány megjegyzést fűzni. Bár több ponton lényegében egyetértek Körösényi András gondolatmenetével, néhány fontos elemében azonban vitathatónak tartom állításait, illetve érvelését. Először röviden összefoglalom a szerző legfontosabb megállapításait a „demokratikus elitizmus” elméletének három típusáról. A második részben amellet érvelek, hogy a három képviselet-elmélet-típus között nem egyformán jelentősek a különbségek. A felhatalmazás-elmélet drámai módon különbözik két társától mind előfeltevéseiben, mind következményeiben, és valójában Schumpeter szinte egymagában képviseli ezt a típust. A harmadik részben amellet érvelek, hogy a felhatalmazáselmélet Körösényi által képviselt felfogása nem képes azokat a normatív előnyöket biztosítani, amelyekkel – Przeworski érvelésére alapozva (Przeworski, 1999: 45–50) – szerinte még schumpeteri változatában is rendelkezik. A minimalista demokrácia-felfogás minimalista védelme meggyőződésem szerint hiányos. A demokrácia normatív alátámasztása, amelyről egyik elmélet sem mondhat le, véleményem szerint csak tartalmasabb előfeltevésekre alapozva kísérelhető meg a siker reményében.

A HÁROM ELMÉLET

Körösényi András kilenc különféle szempont mérlegelése révén alakítja ki hármas felosztását a képviseleti demokrácia (demokratikus elitizmus) elméleteiről.¹ Én ebből három dimenziót emelnék ki, abban a reményben, hogy ezzel a leegyszerűsítéssel nem vész el mondanivalójának lényege. A tanulmány egyik legértékesebb gondolata értelmében a mandátumelmélet, az elszámoltatás-elmélet és a felhatalmazáselmélet különbségei visszavezethetők a világról, a választók képességeiről és informáltságáról, valamint a politikai képviselet természetéről alkotott különböző előfeltevésekre. (A további hat kritérium,

úgy vélem, levezethető ezekből a különbségekből, illetve többségük egyenesen következik az antropológiai előfeltevésekből.)

Ilyenformán a *mandátumelmélet* mögött egy kiszámítható, nem kontingens oksági kapcsolatokra épülő világ képe húzódik meg, amelyben döntéseiket autonóm módon meghozó, teljesen racionális és tökéletesen informált állampolgárok választanak az egyes politikai programcsomagok között. Mivel a rendszer átláthatósága teljes, a választott képviselők pusztán közvetítik a választói akaratot, kötött mandátum alapján határoznak közpolitikai kérdésekben.

Az *elszámoltatáselmélet* kevesebbet feltételez. Megelégszik azzal, hogy a világot alapszerkezetében ésszerűnek, többé-kevésbé kiszámíthatónak tekinti, a választópolgárok pedig, bár a politika iránt csak mérsékelt érdeklődést tanúsítanak, és nem is alakítanak ki határozott preferenciát a felkínált programcsomagok között, szerény informáltságuk ellenére mégis ésszerűen, az instrumentális racionalitás alapnormáinak megfelelően viselkednek. Választói döntésüket arra alapozzák, hogy a hivatalban lévő kormány megfelelt-e a küszöbvárásaiknak a számukra fontos szakpolitikai területen (vagy más, politikai jellegű dimenzióban, mint például általános megbízhatóság). Mivel a politikusok tisztában vannak az utólagos választói döntések természetével, ezért a szavazók küszöbvárásait beépítik politikájukba – ezt a visszacsatolást a szakirodalom Friedrich-törvényként szokta emlegetni. Bizonyos feltételek teljesülése esetén a választott képviselők, bár nem kötött mandátummal, de mégiscsak a választók igényei szerint járnak el, érvényesül tehát az utólagos elszámoltatás.

A harmadik elmélet, amely Körösényi András szerint a legrealisztikusabb, és így a legalkalmasabb arra, hogy a demokraciáelmélet vázát alkossa, a *felhatalmazásemélet* nevet viseli. A hozzá tartozó háttérelképzelés meglehetősen komor. Ebben a felfogásban a világ eredendően kiszámíthatatlan környezet, amelyben az emberi cselekvés – különösképpen a politikai cselekvés – alapvetően tragikus jelleget ölt. A modern világ komplexitásaival szembesülve a választók képtelenek arra, hogy akár a racionalitás minimumfeltételeinek

eleget tegyenek, menthetetlen „politikai dezorientáltságuk” következtében folytonosan rá vannak utalva arra, hogy a politikai vezetők értelmezzék számukra a közösség előtt álló döntések természetét és a közérdeket. Mivel ilyen feltételek mellett autonóm *politikai* döntés nem származhat a választóktól, még az elszámoltathatóság is jobbára csak metafora. A szavazók pusztán áldásukat adják arra, hogy a politikai elit egy része tetszése szerint kormányozzon a következő ciklusban, és az állam kényszerintézkedéseit is felhasználva megoldja a koordinációt igénylő kollektív feladatokat.

Tanulmánya végén Körösényi András levonja azt a következtetést, hogy „a leginkább pesszimista előfeltevéseket elfogadó felhatalmazásemélet összefér Schumpeter kompetitív demokraciáelméletének egy szkeptikus olvasatával” (Körösényi, 2007: 24). Ezzel a megállapítással maradéktalanul egyetértve a

továbbiakban arra a kérdésre keresem a választ, hogy ezen szkeptikus olvasat alapján sikerrel érvelhetünk-e a demokrácia normatív értéke mellett?

ELMÉLETI HATÁROK

Először azt érdemes megvizsgálni, hogy a szerző által felvázolt háromosztatú elméleti tér különálló régiói vajon hasonló mértékben különböznek-e egymástól, illetve, hogy kik is sorolhatók be egyértelmű módon az egyes rubrikákba. Az első kérdésre a válasz, úgy vélem, eléggé egyértelmű. A három elmélet között nem egyszerűen fokozati különbség van az általam kiemelt három dimenzió mentén. Nem pusztán arról van szó, hogy a mandátum-, az elszámoltatás-, és a felhatalmazáselmélet egyre kevesebbet kíván meg a választótól informáltság és ésszerűség terén, és ezzel párhuzamosan egyre több teret enged a politikus autonóm cselekvésének. Az első két elmélet között a határ átjárható, porózus, sok szempontból valóban fokozati jellegű. Ennek belátásához talán elég rámutatni, hogy a közgazdaságtani ihletésű demokráciaelmélet klasszikusánál, Anthony Downs-nál (1957: 39–42) megtalálható mind az előretéteknél (*prospectively*), mind a visszatekintő (*retrospectively*) szavazói magatartás elemzése, amely Körösiényi felosztásában a mandátumelmélet és az elszámoltatáselmélet külön rovatába kerül.² A játékelmélet alapjaira épülő gondolatmenetekben igen gyakori, hogy az információs feltételek fokozatos fellazítása révén próbálják kiterjeszteni a modell érvényességi körét. A tökéletes vagy tökéletlen, teljes vagy hiányos informáltság nem változtatja meg alapjaiban az ilyen elméletek jellegét, megmarad a közös mag, a cselekvők (döntéshozók, játékosok) instrumentális racionalitása, az a képességük, hogy a saját maguk által felállított célokhoz képesek hozzárendelni az azok elérésre alkalmasnak tűnő eszközöket.³

Éppen ez az a pont, ahol az első két elmélet és a felhatalmazáselmélet közötti különbség szakadékká mélyül. A harmadik elméletben nincs értelme a választók instrumentális racionalitásáról beszélni, hiszen a politika világában megfogalmazódó céljaik nem sajátjaik, azokat a kezdeményező politikusok, vezéreik alkotják meg számukra. Autonóm döntés hiányában pedig a cél-eszköz racionalitás tényleges jelentőség nélküli logikai dekorációvá silányul. Ebben a gondolati keretben a képviselő valóban nem is lehet más, mint blankó csekk jellegű felhatalmazás, ahol a megbízó visel minden felelősséget, míg a megbízott élvez a teljes döntési szabadságot. Ezt a teljesen aszimmetrikus viszonyt azonban nagyon nehéz a szó hagyományos értelmében képviselőnek tekintenünk. Amennyiben olyan érzésünk támadna, hogy ez talán mégsem fér bele könnyen a demokráciaelméletek keretébe, nem vagyunk egyedül. Hanna Pitkin – akinek klasszikus tanulmányát (Pitkin, 1967) Körösiényi is egyetértőleg idézi – ezt a képviselő-értelmezést Hobbeshoz köti. Könyvében egy teljes fejezet szentel annak, hogy megmutassa, ez a fajta képviselő-felfogás (amely Hobbes

művében természetesen az abszolút uralkodó politikai jellemzője) bár nem el-entmondásos, ahogy Hobbes korábbi kritikusai vélték, de annyira egyoldalú, hogy nem állja ki a fogalmi elemzés próbáját. Ez a fajta viszony – érvel Pitkin – voltaképpen jogátruházás, aminek nem logikai előfeltétele, hogy időről időre megismétlődjön. A felhatalmazás egyszeri cselekmény is lehet, nem igényel periodikus választásokat, így a politikai képviselőt központi metaforájaként sem meggyőző.

Amint láttuk, ebben az elméletben nem a választók információkkal való ellátottsága a döntő. Az alapvető „dezorientáltság” forrása, ha úgy tetszik a „politikai kognitív képességek” hiánya. A választók azért nem autonóm döntéshozók, mert képtelenek átlátni a politikai cselekvés szövevényes világát. Ez a szkeptikus alapállás viszont gyakorlatilag összeegyeztethetetlen szinte minden olyan elmélettel, amely a politika jelenségeit valamilyen módon az egyéni racionális döntések eredőjeként kívánja magyarázni. Hiába mutatják ki a politikai verseny térbeli modellezői, hogy többdimenziós politikai térben a többségi szabály nem vezet egyensúlyi állapothoz.⁴ Ezzel ugyan a mandátumelmélet egyszerű változatait valóban aláássák, de mégsem jutnak el a felhatalmazáselmélet szkepticismusáig. Következhet az elemzésükből, hogy a politikusok elszámoltathatósága kérdéses, de mivel modelljeikben mégiscsak autonóm racionális cselekvőket tételeznek fel mind a politika kínálati, mind keresleti oldalán, eleve lehetetlennek mégsem tekinthetik a választói akarat érvényesülését.

Természetesen nem csak játékelméletre alapozott demokrácialméleteket ismerünk, de fontos megjegyezni, hogy a legtöbb közgazdasági indíttatású politikaelmélettől mégiscsak idegen a döntéshozó racionalitásának alapvető tagadása. A szkeptikus érveket a huszadik század első felében nem a demokrácia hívei, hanem éppen kritikusai hangoztatták. Mindez megváltozott, amikor Joseph Schumpeter 1942-ben kiadta azóta klasszikussá vált könyvét, *Kapitalizmus, szocializmus és demokrácia* címmel. Ebben kifejtette, hogy elméletét a demokrácia procedurális felfogására alapozza, nem pedig a politikai folyamat ilyen vagy olyan tartalmi kimenetelére. A procedurális elmélet hívei azóta is rá hivatkoznak, amikor amellet érvelnek, hogy pusztán eljárási szabályai teszik a demokráciát, nem pedig az, hogy az eredmény megfelel-e az így vagy úgy felfogott népakaratnak. A demokrácia legfontosabb eleme, a választás pedig semmi más célt nem szolgál, mint az elitek vértelen cseréjét a hatalomban. Ehhez a maga korában meglepő állításhoz éppen azokat a szkeptikus érveket használta fel, amelyek Körösényi András felosztásában a felhatalmazáselmélet alapjául szolgálnak. A rá hivatkozók többsége azonban már ilyen messzire nem követte őt. A schumpeteri szkepticismus jóformán magában képviseli ezt az elméletet. A Körösényi András által említett Przeworski (1999) és Santoro (1993) tanulmányai maguk is Schumpeter-interpretációk.

Természetesen az elméletek bármilyen felosztása, a felosztást alátámasztó

kritériumok fontossága vagy összefüggése könnyen vitatható, és hasonlóképpen könnyű bírálni az egyes szerzők vagy művek besorolását. A fenti kritika nem jelenti azt, hogy magam képes lennék Körösenyi András szellemes elméleti taxonómiájánál jobbat vagy hasznosabbat felvázolni. A bírálat azonban mégsem öncélú. A felhatalmazáselmélet demokratikus pedigréje láthatóan azon múlik, hogy Schumpeter szkeptikus felfogása védhető-e. Ennek pedig komoly tétje van a demokráciaelméletek normatív tartalmára nézve.

VÉDHEŐ-E A MINIMALISTA ELMÉLET?

Lássuk most már, hogy maga Schumpeter (1994) mire alapozza szkeptikus procedurális elméletét. Állítása szerint, bár a választópolgárok viszonylag jól elboldogulnak a közvetlen élettapasztalatuk által meghatározott körben, amint kilépnek a közvetlen tapasztalati megerősítés világából, elveszítik realitásérzéküket, felelősségtudatukat és – ami a legfontosabb – önálló akaratukat. Ennek közvetlen folyománya a sokat idézett passzus a 262. oldalon:

„Így aztán a tipikus állampolgár azonnal a szellemi teljesítmény alacsonyabb szintjére zuhan, amint a politika mezejére lép. Úgy érvel, olyan módon elemez, amit maga is nyilvánvalóan gyerekesnek tekintene valóságos érdekkörén belül. Újra vademberré válik. Gondolkodása asszociatív és érzelmektől vezérelt lesz.”

Ezt a megkerülhetetlen infantilitást használják ki azután a politikusok, akik nemcsak befolyásolni képesek, hanem tág határokon belül gyakorlatilag maguk állítják elő a népakaratot (Schumpeter, 1994: 263). A választásoknak így természetesen nem is lehet más szerepe, minthogy felhatalmazza a kormányzásra a versengő elit egy részét, legitimálja az eszmék elvont világában és a meggyőzés technikáiban jártasabbak uralmát.

Hadd tegyek egy rövid kitérőt. Talán nem könnyű megérteni, hogy miként válhatott egy ilyen, szinte már önelégülten elitista gondolatmenet a *demokrácia*-elméletek klasszikusává. Méltánytalan és nevetséges lenne azt állítani, hogy az ötvenes évek óta számtalan remek gondolkodó egyszerűen nem vette észre, hogy legjobb esetben egy fanyalgó demokratát emelnek a klasszikus szerző piedesztáljára. Ami sok politikatudós számára megragadó volt a tudományág önállósulása idején, az a schumpeteri érvelés iránya: nincs és nem is képzelhető el az a rousseau-i általános akarat, amit a szavazás végső soron felfedni volna hivatott. Értelmetlen a szubsztantív demokráciaelméletek képviselőinek normatív igyekezete. Képtelenség felállítani azt a mércét, ami mentén a demokratikus politikai folyamat végeredménye tartalmi alapon megítélhető volna. Nincs demokratikusabb és kevésbé demokratikus politikai döntés, ha a megfelelő módon hozták. A demokráciát az eljárás teszi, elmélete procedurális elmélet.

Ebben sok igazság van, és ezért érthető a szerző jelentős hatása. Véleményem szerint azonban a schumpeteri gondolatmenet szükségtelenül messzire megy; a rousseau-i általános akarat fürdővizével együtt a racionalitás csecsemőjét is kiönti. Az „igazságot feltáró” szavazattöbbség gondolatát a Kenneth Arrow (1951) és Duncan Black (1958) által megfogalmazott aggregációs probléma (szigorúbb formájában lehetetlenségi tétel) is tarthatatlanná teszi, anélkül, hogy az egyes szavazók racionalitását, mentális képességeit kétségbe vonná.⁵ Nem véletlen, hogy Schumpeter híveinek többsége az elmélet procedurális elemét szokta hangsúlyozni és nem reflektál az autonóm választói döntést tagadó szövegrészekre (lásd például Riker, 1982).

Térjünk vissza az elmélet alapjának tekinthető heteronóm választókhöz és az ő politikai akaratukat alakítani, manipulálni, megteremteni képes politikusokhoz. Mi következik abból, ha elfogadjuk ezt az előfeltevést? Első sorban az, amit Schumpeter maga is állít, hogy a választások egyetlen funkciója a vérontás nélküli kormányváltás. Így azonban csak akkor maradunk a demokraciáelmélet keretein belül, hogyha meglehetősen biztosak vagyunk abban, hogy a választásokon kívül nincsen olyan praktikus eljárás, amivel hasonló eredményt lehetne elérni. Ha a cél a vérontásmentes helycsere és ez nem csak a demokrácia központi eljárási módja révén érhető el, akkor nem marad számottevő indokunk arra, hogy a demokráciát előnyben részesítsük más politikai berendezkedésekhez képest. Később arra is kitérek, hogy miért nem mondhatunk le erről a minimális normatív elemről.

Schumpetert láthatóan nem nagyon aggasztotta az előző bekezdésben felvázolt lehetőség.⁶ Késői követői azonban érzékelték, hogy a kérdés nem kerülhető meg. Körösesényi András is tisztában van ezzel a problémával, hiszen azt írja: „Nyilvánvalónak tűnik, hogy a felhatalmazáselmélet „cezarista” implikációkkal terhelt, és a demokratikus elitizmushoz való viszonya nem mentes az ambivalenciától” (Körösesényi, 2007: 22). Adam Przeworski (1999) érveit hívja segítségül, hogy bizonyítsa, Schumpeter elgondolása nem csak valóságghú, de normatív értelemben is vonzó. Przeworski egy implicit beismeréssel kezdi a „minimalista” demokráciafelfogás védelmének idevágó részét: a békés kormányváltást első ránézésre a sorshúzás is biztosíthatja. Bár a gondolatmenettel nem mindenütt érték maradéktalanul egyet, az egyszerűség kedvéért fogadjuk el, hogy ez így van, még a cinkelt kockával történő kiválasztás is előnyösebb lehet hosszú távon a vetélkedő elitek számára (Przeworski, 1999: 45–46).⁷ Azonban erős az intuíciónk, hogy a sorshúzás, amelynek egyáltalán semmi köze nincsen az állampolgárok autonóm vagy éppen heteronóm akaratához, aligha lehet a modern demokrácia kulcsfogalma. Przeworski is továbbmegy egy lépéssel, és azt állítja, a szavazás normatív tartalommal tölti meg az uralom gyakorlását. Mivel akaratok feszülnek egymásnak, a többségi akarat azért tarthat számot a többiek belenyugvására, mert mintegy „leolvassa” egy esetleges polgárháború kimenetelének esélyeit és így annak békés helyettesítője lehet.

Csakhogya a „normatív erő” korántsem ennyire nyilvánvaló, ha komolyan vesszük Schumpeter állítását a választók szinte tetszőleges manipulálhatóságáról. Miért lenne a polgárháborús esélyek jó mutatója a politikusok által mestersegesen előidézett, és ezért meglehetősen illékony szavazatarány? Ráadásul a normativitás fogalmába rendszerint beleértjük az elfogadás melletti érvek külső fél által is belátható indokoltságát, ami pedig aligha áll fenn a teljesen manipulált vélemények esetén. Összegezve, véleményem szerint Przeworski érvelése sok kívánnivalót hagy maga után. Érvei szellemében egy „genetikai lottóra” épített örökletes abszolút uralom éppúgy biztosíthatja a rendszer hallgatólagos elfogadottságát, és a vérontás minimalizálását, ha az alattvalókat eléggé kockázatkerülőnek tételezzük.

Körösényi András következetesen kitart amellett, hogy a felhatalmazás-elmélet előfeltevései a választók dezorientáltságáról, hiányos kompetenciájáról sokkal közelebb állnak a valósághoz, mint a versengő elméleteké. A szakirodalom azonban ebben sem teljesen egységes. Bár nyilvánvaló, hogy a választók tényszerű vagy fogalmi jellegű politikai ismeretei messze alatta maradnak annak, amit általában elegendőnek tekintünk az önálló és megalapozott véleményalkotáshoz, nem egyértelmű, hogy az ésszerű, érdekeiket jól tükröző döntésekhez szükségük van-e ezekre az ismeretekre. Az empirikus és elméleti vizsgálatok több képviselője is hajlik arra, hogy a tételes tudást jól helyettesíthetik a „gondolatmankók” (Tóka Gábor [2005] szép magyarítása a „cognitive shortcuts” szakkifejezésre). Ahogy a hétköznapi életben, a politikában is van értelme nálunk jobban tájékozott, számunkra megbízható társak véleményére támaszkodni, vagy akár egyszerű indikátorokhoz kötni döntésünket (pl. ideológiai címke). Az ötlet (mint annyi más esetben a politikatudományban) már Downs-nál felmerült, de a kilencvenes években vált igazán jelentős kutatási irányvá (lásd Lupia–McCubbins [2000] összefoglalását a kísérleti és elméleti kutatásokról).

A VÁLASZTÓI INKOMPETENCIA LEHETSÉGES ALAPJAI

Még ha el is fogadjuk, hogy a választók reménytelenül naiv és befolyásolható döntéshozók, még mindig nem tudjuk biztosan, hogy ez a sajátos kompetenciahiány miből is következik. Meg kell vizsgálnunk kicsit részletesebben, mire is alapozható Schumpeter heteronómiafeltevése, amit Körösényi András is elfogad. Én négyféle lehetőséget látok, amelyek közül csak az egyiket tartom általánosságban elfogadhatónak.

1) Schumpeter szövegéből számomra úgy tűnik, hogy a manipulálhatóság és inkompetencia elsődleges forrását lélektani elemekben fedezte fel. Mindez összhangban volt a harmincas évek Európájának és a negyvenes évek Amerikájának tapasztalataival. A Gustave Le Bon nevével fémjelzett század

eleji tömeglélektani iskola mára túlhaladottnak tekintett meglátásait igazolni látszottak a harmincas évek nagy, tömeghisztériára emlékeztető politikai változásai. Másrészt az Egyesült Államokban éppen a negyvenes évek elején érte el első látványos sikereit a tudatküszöb alatti befolyásolás terén a Public Relations egyik úttörője, Edward Bernays (Freud unokaöccse), és ezzel egy csapásra átalakította a reklámszakmát. Ma már azonban korántsem tekintjük annyira képlékenynek az emberi akaratot, mint ahogy az Schumpeternek és kortársainak tűnhetett.

2) A másik lehetséges forrás – és láthatóan erre hajlik Köröseyi András is – a társadalmi jelenségek összetett természetéből, a világ komplexitásából eredhet. Gondosabb vizsgálattal azonban ezt az indoklást is kétfelé bonthatjuk. A komplexitást tekinthetjük olyan mértékűnek, hogy az hétköznapi egyének számára nem átlátható, oksági viszonyaiban nem igazodnak el, kognitív képességeik nem elegendőek arra, hogy megbirkózzanak a társadalmi jelenségek elemzésének problémájával. Az egyszerűség kedvéért hívjuk ezt *1-es típusú komplexitásnak*. Ha azonban a *komplexitás 1* a kompetenciahiány oka, akkor nehezen érthetjük meg a választók és a politikusok közötti aszimmetriát. Ekkor ugyanis azt kellene találnunk, hogy a politikusok többsége messze azt átlag fölötti kognitív képességekkel rendelkezik. Csakhogy úgy tűnik, a sikeres politikusok között találunk hatásos szónokokat, sziporkázó debattereket, lendületes manipulátorokat és tőkeerős politikai vállalkozókat, de szinte egyetlen Max Weberhez vagy Stephen Hawkinghoz mérhető kognitív képességű egyedet sem. A munkamegosztás előnyeire hivatkozó érv ugyanis itt nem elegendő. Ha a politikusok azért mérik fel jobban a politika világát, mert ezzel töltik idejük jelentős részét, akkor elvileg egyáltalán nem lehetetlen, hogy megfelelő ösztönzők mellett, megfelelő gyakorlat után átlagos képességű polgárok is jól eligazodjanak a politika absztrakt felső régióiban is. Ebben az esetben a különbség elsősorban az információ mennyiségén alapul.

3) Ez volna a harmadik lehetőség, amit nevezünk *2-es típusú komplexitásnak*. Ebben a felfogásban a politika világának oksági bonyodalmai nem átláthatatlanok az átlagember számára, csak túl költségesek ahhoz, hogy megérje kiismernie magát bennük (a jól ismert downsi racionális tudatlanság). Ha így kell értenünk a közvetlen érdekköréből kilépő szavazó menthetetlen inkompetenciáját, akkor *komplexitás 2* teljesen összhangba hozható az instrumentális racionalitás feltevésével, és így az elszámoltathatóság elvi lehetőségével is.

4) Van azonban még egy lehetőség, amit meg kell vizsgálnunk, mielőtt rátérnénk arra, hogy mi a fentiek normatív következménye. Köröseyi András a felhatalmazáselmélet védelmében idézi Emilio Santoro (1993) elégségs Schumpeter-értelmezését. Ennek központi gondolata arra épül, hogy Wittgenstein ellenvetése a „magánnyelv” lehetőségével szemben valamiképpen felhasználható a schumpeteri szkeptikus antropológiai kép védelmében. A *Filozófiai vizsgálódások* híres 201-es és 202-es paragrafusa (Wittgenstein 1992:

124–125) leszögezi, hogy a szabálykövetés gyakorlati tevékenység és nem értelmezés. Ezt Santoro – Kripke nyomán – kiterjeszti a csoport és az egyén interakciójára, mondván, hogy végső soron minden normatív igazolás közösségi jelentéstulajdonítás eredménye, nem egyéni, racionális kognitív tevékenység folyománya. Ebből valóban következni látszik, hogy az egyéni akarat nem rendelkezik különösebb magyarázó erővel a jelentést meghatározó nyelvjátékok terepén. Csakhogy, ha vissza is tudjuk vezetni a Schumpeter által feltételezett elemi inkompetenciát és az egyéni akarat jelentéktelenségét és manipulálhatóságát a wittgensteini nyelvjátékok természetére, nyitva marad az a kérdés, hogy az egyéni akarat miért marad mégis döntő tényező a manipulációt végrehajtani képes *politikus* esetében. Ami ugyanis magyarázatot igényel, az nem pusztán az általános szkepszis az önálló emberi kognitív képességeket illetően, hanem kompetenciakülönbőség a politika világának szereplői között; nem az általános manipulálhatóság ténye, hanem a manipuláció egyirányúsága. Úgy gondolom, mély nyelvfilozófiai ismeretek nélkül is látható, hogy ez az értelmezés aligha menti meg a schumpeteri elméletet, nem világos, hogy a *célirányos* manipuláció hogyan lehetséges a wittgensteini világban.

Természetesen nem gondolom, hogy a politika világától idegen lenne a manipuláció. Csakhogy amire szükség lenne, az a sikeres manipuláció feltételeinek meghatározása. A felhatalmazáselmélet szempontjából ez azért lenne fontos, mert amíg ezekről a feltételekről nem tudunk mit mondani, addig az sem érthető, hogy mi teszi lehetővé a manipulátorok versenyét, illetve, hogy ez miért volna szükséges vagy előnyös az egész politikai rendszer szempontjából. Ha pedig nincs érvünk a verseny mellett, akkor végképp eltávolodunk a demokraciáelmélettől. Körösenyi András ebben a kérdésben William Riker késői munkáit is segítségül hívja. A politikai manipulációt vizsgálódásai középpontjába állító amerikai politikatudós azonban ebben az ügyben nem hozható fel mentő tanúként Schumpeter mellett. Az általa „heresztetikának” (a választás tudományának) keresztelt elmélet központi elve, hogy ez a fajta manipuláció nem a preferenciák átformálására vagy létrehozására irányul, hanem a döntési helyzet olyan módosítására, ami megváltoztatja a preferenciák összegzésének (leegyszerűsítve: a szavazás) végeredményét (Riker, 1986).⁸ A manipuláció feltételeinek elemi tisztázatlansága azzal a további kellemetlen következménnyel is jár, hogy Schumpeter gondolatrendszere empirikus magyarázó elméletként is összeomlik. Ha nem tudunk előzetes kijelentéseket tenni arról, hogy milyen feltételek mellett valószínű a manipuláció sikere, akkor csak a politikai eredményre, a választások kimenetelére hagyatkozhatunk. Így pedig az érvelés tautologikussá válik: az tud sikeresen manipulálni, akit végül megválasztanak. Ezen az alapon nem tudjuk megkülönböztetni a karizmatikus politikai vezetőt a szerencsés tökfilkótól. Nem tudjuk – nem tautologikusan – megmagyarázni, hogy a szavazók miért váltanak le egyes kormányokat és erősítenek meg másokat.

A NORMATÍV TÉT

De miért fontos egyáltalán, hogy Schumpeter elmélete belül van-e a demokráciaelméletek körén, vagy tágabb annál, és elfogadhatónak minősít olyan politikai eljárásokat és rendszereket, amelyeket nem szoktunk a demokráciák közé sorolni? Sok empirista meggyőződésű olvasó talán azt mondaná, felejtjük el, hogy milyen rendszert tartunk kívánatosnak, vizsgáljuk meg a létező politikai rendszereket és ebből alakítsuk ki definíciónkat. Schumpeter procedurális meghatározása ilyennek tűnik, tehát nincs okunk azon vitázni, hogy a definíció által behatárolt kör tartalmaz-e normatív igényeinket nem teljesen kielégítő politikai rendszert is.

Sajnos az elméletalkotás nem úszható meg ilyen egyszerű algoritmus révén. Elsősorban azért nem, mert az indukciós módszerrel kialakított definícióhoz előbb szükségünk van a releváns empirikus esetek körének lehatárolására. Ha el is tekintünk az empirikus nehézségektől, mi lehetne az indokunk arra, hogy ne vegyünk figyelembe minden olyan rendszert, amelyik demokráciaként azonosítja magát? Olyan meghatározást kéne tehát találnunk, amelybe Uganda és Észak-Korea éppúgy belefér, mint Hollandia. Ezt viszont kevesen tekintenék elfogadhatónak (a pillanatnyilag kurrens mintegy féltucatnyi demokráciadefiníció egyike sem ilyen). A demokrácia fogalmából nem lehet teljesen kilúgozni a normatív elemet. Olyan rezsimeket szeretnénk ide sorolni, amelyek bizonyos *kívánatos* tulajdonságokkal rendelkeznek. Hogy melyek is ezek a kívánatos tulajdonságok, azt részben fogalmi elemzéssel, részben a szükséges előfeltevések vizsgálatával, részben az empirikus esetekkel való szembeállítás révén tudjuk kiválasztani. A demokráciaelmélet kialakítása dedukció és indukció folytonos párbeszéde. Vállalva a demagógia vádját úgy látom, hogy Schumpeter elméletébe nagyobb nehézség nélkül belefért volna, mondjuk, a Lengyel Népköztársaság, ahol formálisan fennmaradt a többpártrendszer. Ha mit sem számít a választói akarat, hiszen a politikusok kezdeményező és manipulatív tevékenysége nélkül nem is értelmezhető, akkor az 1972-es választások ugyanolyan értelemben hatalmazták fel Edward Giereket a kormányzásra, mint az 1991-es választások Tadeusz Mazowieckit.

Azt gondolom, tartalmas demokráciaelméletet nem tudunk megalkotni anélkül, hogy valamiképpen ne vonnánk bele a választói akaratot. Bár nem tudom megmondani ennek leggyümölcsözőbb módját, meg vagyok győződve arról, hogy nem kell készpénznek tekintenünk a végletesen szkeptikus antropológiai előfeltevéseket. Ha igaz, hogy a 2-es típusú komplexitás az állampolgárok tájékozatlanságának elsődleges oka, akkor nem kell lemondanunk minimális racionalitási feltevésünkről. Körösényi András lehangoló láttelelete a demokratikus választások útján hatalomba került kormányok elszámoltathatóságáról ebben

az esetben is fontos marad, de más következik belőle. Ha az a probléma oka, hogy a demokratikus politikai rendszer hagyományos képviseleti intézményei nem tartalmaznak elég ösztönzőt arra, hogy a választókat az ésszerű döntéshez szükséges kognitív erőfeszítésre és információk beszerzésére készítsék, akkor a helyzet mégsem teljesen reménytelen. A demokrácia minősége ebben a felfogásban legalább részben intézményi kérdés, tehát nem elképzelhetetlenek a minőséget hosszú távon javítani képes intézményi válaszok sem. Az elszámoltathatóság talán mégsem pusztán illúzió.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Arrow, Kenneth (1951): *Social Choice and Individual Values*. New York, Wiley.
- Black, Duncan (1958): *The Theory of Committees and Elections*. Cambridge University Press.
- Downs, Anthony, (1957): *An Economic Theory of Democracy*. New York, Harper & Row.
- Fudenberg, Drew – Jean Tirole (1993): *Game Theory*. Cambridge, The MIT Press.
- Körösényi András (2007): A demokratikus elitizmus konszenzusán túl. In *Politikatudományi Szemle*. Vol. 16 No. 4. 7–28.
- Lupia, Arthur – Matthew D. McCubbins (2000): The Institutional Foundations of Political Competence: How Citizens Learn What They Need to Know In Arthur Lupia – Matthew D. McCubbins – Samuel L. Popkin (eds.): *Elements of Reason. Cognition, Choice and the Bounds of Rationality*. Cambridge University Press
- Meszerics Tamás (2003): A manipuláció és a mögöttes normák. In *Beszélő*. Vol. 8. No. 11. 18–25.
- Ordeshook, Peter (1992): *A Political Theory Primer*. London, Routledge.
- Pitkin, Hanna Fenichel, (1967): *The Concept of Representation*. Berkeley, University of California Press.
- Przeworski, Adam (1999): Minimalist Conception of Democracy: A Defence. In Ian Shapiro – Casiano Hacker-Cordón (eds.): *Democracy's Value*. Cambridge University Press. 23–55.
- Riker, William (1982): *Liberalism Against Populism*. Prospect Heights, Ill., Waveland Press.
- Riker, William (1986): *The Art of Political Manipulation*. New Haven, Yale University Press.
- Santoro, Emilio (1993): Democratic Theory and Individual Autonomy. An Interpretation of Schumpeter's Doctrine of Democracy. In *European Journal of Political Research*. Vol. 23. No. 2. 121–143.
- Schofield, Norman (1983): Generic Instability of Majority Rule. In *Review of Economic Studies*. Vol. 50, No. 4. 695–705.
- Simon, Herbert, (1985): Human Nature in Politics: The Dialogue of Psychology with Political Science. In *American Political Science Review*. Vol. 79. 293–304.
- Tóka Gábor (2005): A szavazói magatartás. In Gallai Sándor – Török Gábor (szerk.): *Politika és politikatudomány*. Budapest, Aula, 457–477.
- Wittgenstein, Ludwig (1992): *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest: Atlantisz

JEGYZETEK

- ¹ Ezeket egy hasznos táblázatban is összefoglalja tanulmánya végén (Körösenyi, 2007: 25).
- ² Az igazsághoz hozzá tartozik, hogy ezt a kétféle mérlegelési módot és döntési szabályt Downs végül egyetlen kalkulusban egyesíti, és így kétségtelenül ő a mandátumelmélet egyik megalapozója.
- ³ Az információs feltételek klasszikus játékelméleti megfogalmazása megtalálható Fudenberg és Tirole (1993) 6. fejezetében. A játékelmélet általános politikatudományi alkalmazására lásd Ordeshook (1992). Hogy a racionalitás ilyen minimalista definíciója elegendő-e tartalmaz politikai elméletek felépítésére az erősen vitatott. Az általam ismert legfrappánsabb kritikát Simon (1985) adta.
- ⁴ A klasszikus bizonyítás a többdimenziós verseny esetére: Schofield (1983).
- ⁵ Leegyszerűsítve arról van szó, hogy ha adott alternatívák esetében az egyéni preferenciák eloszlása tetszőleges, akkor mindig lesznek olyan esetek, ahol a preferenciák konstellációja és az aggregációs mechanizmus (szavazási eljárás) *együttesen* határozza meg a kimenetelt. Ennek következtében nincs értelme az aggregációs mechanizmustól független, azt logikailag megelőző kollektív preferenciarendezésről beszélni, amit a szavazás „semleges” módon feltárhatna.
- ⁶ Olyannyira nem, hogy egy helyütt le is írta: „A nem létező ideális eset [úm. tisztességes, manipulálatlan választások] és a között az eset között, amikor a vezérrel szembeni mindenfajta versengést erőszakkal megakadályoznak folytonos az átmenet, melynek során a kormányzás demokratikus módja apró lépések során beleolvad az autokratikus módszerekbe. De ha megérteni és nem filozofálni akarunk, ennek így is kell lennie. Kritériumunk értékét ez nem csökkenti számottevően” (Schumpeter, 1994: 271). A tanulmány végén amellet fogok érvelni, hogy valójában nem pusztán csökkenti, hanem megsemmisíti.
- ⁷ Nem teljesen lényegtelen persze, hogy Schumpeter maga idegenkedett a hosszú távú hatásokra épülő érvektől. Szerinte a történelem elsősorban rövid távú szituációk lazán összefűzött egymásutánja, és bármelyik akár végletesen megváltoztathatja az események további menetét (Schumpeter, 1994: 264).
- ⁸ Ráadásul a Riker által megállapított manipulációs feltételek nem egy esetben kifejezetten szigorúbbak – mind a döntéshozók racionalitására, mind akár mögöttes normatív elkötelezettségeikre nézve –, mint amit Schumpeter gondol a választókról. Mindezt részletesebben is elemeztem korábban (Meszerics, 2003).